

ARTYKUŁY

Piotr A. Owsiański
Instytut Filologii Germańskiej
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Kraków, Polska
piotr.owsinski@uj.edu.pl
 0000-0001-7862-3345
<https://doi.org/10.33077/uw.25448730.zbkh.2022.702>

Relacja mowa–pismo, czyli próba analizy językowej wybranych niemieckich adnotacji w najstarszej księdze miejskiej Zgorzelca (1305–1343)

Relationship *spoken* language – script,
an attempt at language analysis of the chosen German entries
in the oldest city book from Zgorzelec (Görlitz)

Abstract: The article presents the results of the phonemic-graphemic analysis of the German dispositions upon death drawn up by spouses from the first half of the 14th century, which come from the town council of Zgorzelec (Görlitz). The dispositions constitute a part of the first *liber civitatis* of Zgorzelec (Görlitz). The aim of the paper is to answer the question how far the script fixes the features of the spoken language. Due to the analysis it could be unambiguously proved, the German used in the text corresponds to the level of development of the German language within the periodization of history of the language as it contains the standard Early New High German features as well as the dialectal structures and the sound changes, which are characteristic for the Silesian dialect. The text can therefore be classified as one of the linguistic monuments of the East Central German of Silesian tradition. All the results of the exploration are supported with the appropriate examples.

Key words: spoken language – script – phoneme – grapheme – sound change

Słowa kluczowe: mowa – pismo – fonem – grafem – zmiana dźwiękowa

Językowa analiza tekstu powinna z jednej strony przyczynić się do uzupełnienia stanu badań, ale z drugiej strony winna pomóc rozwiązać pewne ważne, dotąd nierozwiązane problemy.

Józef Grabarek (1948–2021)¹

Wprowadzenie i rozważania teoretyczne

Wyżej przytoczone słowa J. Grabarka niech posłużą jako motto i lejtmotyw poniższych dociekań, których trzon, zakotwiczony w badaniach historyczno-językowych, będzie dotyczył w pierwszej linii relacji między mową a pismem, a zatem form realizacji języka w zależności od używanych przy tym zmysłów. Z uwagi na fakt, iż korpus badawczy stanowią wybrane, spisane w języku niemieckim archiwalia, pochodzące z pierwszej połowy XIV w. ze zgorzeleckiej księgi miejskiej, konieczne staje się podjęcie rozważań nad relacją między fonemem i grafemem, co w przypadku dokumentów historycznych bezwzględnie wymusza zastosowanie zasady fonograficznej, zakładającej pewną ekwiwalencję między dźwiękiem a literą, dzięki czemu „pismo zostało sprowadzone do użycia niewielkiej liczby dwudziestu kilku znaków”². Tym samym należy zadać pytanie, czy język „zaklęty na kartach w formie liter”, będący jedną z reprezentacji mowy, dalej może być określany mianem języka. Takie pytanie wynika z definicji Siegfrieda Grosseg, który pojmuje pismo jako sekundarnie wykształcony system optycznego pochwycenia i trwałego zakonserwowania języka mówionego³, co pozostaje w związku ze stanowiskiem przedstawicieli Praskiego Koła Językoznawczego, traktującego język pisany jako odrębny przedmiot badania językoznawczego⁴, przy czym – sprzeciwiając się konstatacjom Ferdinanda de Saussure’a⁵ – zaznaczali, że główną funkcją pisma nie jest graficzne odwzorowanie mowy. Taką perspektywę spojrzenia reprezentowali także skandynawscy językoznawcy Aarni Penttilä i Sture Allén, sprzeciwiający się traktowaniu pisma i języka pisanego⁶ jako „niewłaściwego języka z drugiej

1 J. Grabarek, *Die Sprache des Schöffebuches der Alten Stadt Torun*, Rzeszów 1984, s. 5, tłum. P.A.O.).

W tym miejscu pragnę złożyć zmarłemu Panu prof. dr. hab. Józefowi Grabarkowi (1948–2021) najszczerze podziękowania za wszelką pomoc, wskazówki, uwagi, wsparcie, dobre słowo i twórcze dyskusje, dzięki którym mogłem pójść drogą, którą idę.

2 S. Jodłowski, *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979, s. 10.

3 S. Grosse, *Sprechen und Schreiben*, [w:] *Vielfalt der Sprachen. Festschrift für Aleksander Szulc zum 75. Geburtstag*, red. M. Kłańska, P. Wiesinger, Wien 1999, s. 205.

4 D. Nerius, *Deutsche Orthographie*, Leipzig 1987, s. 47.

5 F. de Saussure, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa 1991, s. 51–52.

6 Taką perspektywę przyjął m.in. Charles F. Hockett, wprowadzając rozróżnienie między „językiem (language)” i „pismem (writing)”, zob. Ch.F. Hockett, *A Course of Modern Linguistics*, New York 1958, s. 539–540.

ręki” albo jako czegoś, co znajduje się poza obszarem badań lingwistycznych lub ewentualnie czegoś, co zajmuje jedynie podrzędne miejsce w obszarze eksploracji tego rodzaju⁷. Problem stopnia ekwiwalencji pisma i mowy nie występuje w ogóle wśród kopenhaskich glossematyków, według których obie płaszczyzny realizacji języka są w stosunku do siebie równoważne, gdyż stanowią jedynie dwie z wielu istniejących obok siebie substancji wyrazu języka. Zatem ani fonem ani grafem nie są znakami językowymi, lecz figurami konstytuującymi znak⁸. W strukturalizmie amerykańskim Leonard Bloomfield również „degraduje” pismo jedynie do rangi grafemicznej formy odwzorowania mowy:

Writing is not a language, but merely a way of recording language by means of visible marks. In some countries, such as China, Egypt, and Mesopotamia writing was practiced thousands of years ago, but to most of languages that are spoken today it has been applied either in relatively recent times or not at all. Moreover, until the days of printing, literacy was confined to a very few people. All languages were spoken through nearly all of their history by the people who did not read or write; the languages of such peoples are just as stable, regular and rich as the languages of the literate nations. A language is the same no matter what system of writing may be used to record it, just as a person is the same no matter how you take his picture. [...] In order to study writing, we must know something about language, but the reverse is not true⁹.

W oparciu o powyższe można zatem przyjąć, iż mowa stanowi środek komunikacji *hic et nunc*, nierozzerwalnie złączony z naturą człowieka, podczas gdy pismem – a w konsekwencji językiem pisany – należy nazywać wyuczony sposób fizycznego utrwalenia i przekazu informacji, który powstał w ciągu rozwoju cywilizacji celem zachowania i konserwacji jej dóbr kultury. Przy tym należy zauważyć, że obie formy wyrazu języka nie stanowią wzajemnych odpowiedników w skali 1:1, co wreszcie owocuje silną rozbieżnością pojawiającą się między nimi. Jak przekonuje Hermann Paul, pełen izomorfizm między dźwiękiem języka a jego obrazem graficznym jest możliwy jedynie w przypadku języków, których tradycja piśmiennicza jest relatywnie młoda. Chodzi zatem o taki okres rozwoju języka, w którym ten język dopiero zaczyna być utrwalany pisemnie, a skryba sam *ad hoc* „opracowuje” zasady przyporządkowania dźwiękowi określonej litery. Wypada tutaj jednak uzupełnić, że ów skryba wprawdzie zdaje sobie sprawę z tego, którą literę należy przyporządkować danemu dźwiękowi, ale nie wie jeszcze, jak napisać wyraz jako całość¹⁰. Dopiero w miarę upływu czasu stabilizuje się określona w danym miejscu norma zapisu,

7 A. Penttilä, *Zur Grundlagenforschung der geschriebenen Sprache*, „Acta Societatis linguisticae Upsaliensis” 1970, nr 2/2, s. 31.

8 H.J. Uldall, *Speech and writing*, „Acta Linguistica” 1991, t. 4, s. 14–15; S. Kaleta, *Graphematische Untersuchungen zum Codex Picturatus von Balthasar Behem*, Kraków 2004, s. 56–57.

9 L. Bloomfield, *Language*, New York 1933, s. 21.

10 H. Paul, *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Tübingen 1968, s. 380–381.

a konkretne rozwiązania graficzne powodują oddalanie się tego graficznego obrazu zapisu tekstu od jego wersji mówionej, co potwierdza przykładowo angielska ortografia. Taki stan rzeczy nieuchronnie prowadzi do braku izomorfizmu między obiema płaszczyznami języka, który jednak można założyć w przypadku wcześniejszych stadiów rozwoju języka, gdyż każda historyczna pisownia miała kiedyś w pewnym stopniu fonetyczny charakter, kiedy określony znak graficzny odnosił się do określonego elementu fonicznego w stosunku 1:1, a każdy tekst tak naprawdę reprezentował idiolekt – a tym samym odrębny system – osoby, która go spisała¹¹. Analizując język minionych epok, historyk języka jest zdany wyłącznie na taką „niekompletną” formę zapisu mowy, jaką jest dokument spisany, przy czym konieczne jest także uwzględnienie zagadnienia względnie długotrwałego i skomplikowanego procesu wykształcania się jednolitego grafemicznego systemu obrazu mowy.

Korpus badawczy, tło historyczne i cel badań

Powyższe stwierdzenie o graficznej postaci języka niemieckiego w historycznych dokumentach kancelarii miejskich stanowi punkt wyjścia do nakreślenia tła historycznego, w kontekście którego powstały archiwalia, poddane poniższej analizie fonematyczno-grafematycznej.

Korpus analizy

Materiał do badań stanowią wybrane adnotacje dotyczące (mażeńskich) rozrządzeń na wypadek śmierci¹² [niem. (*eheliche*) *Verfügungen von Todes wegen*] z lat 1305–1343, pochodzące z księgi miejskiej – zwanej również *Czerwoną Księgą* – będącej w użyciu rady miasta Zgorzelca (Görlitz)¹³, przechowywanej współcześnie w Oddziale wrocławskiego Archiwum Państwowego

11 I.T. Piirainen, *Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen*, Berlin 1968, s. 23; S. Kaleta, *Das Phänomen der Schrift als empirisches Problem der historischen Phonologie und Graphematik*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego” 1995, z. 117, s. 52.

12 „Rozrządzenie na wypadek śmierci” jest czynnością prawną o charakterze odwołalnym, sformalizowanym i osobistym, służącą do dokonania dyspozycji *mortis causa*, skutecznych z chwilą śmierci spadkodawcy. Należy mieć na uwadze nadrzędność znaczeniową terminu „rozrządzenie na wypadek śmierci” nad terminem „rozrządzenie ostatniej woli”, bowiem te ostatnie cechują się z istoty swej charakterem jednostronnym (testament). „Rozrządzenia na wypadek śmierci” mogą zaś mieć charakter jedno – albo dwustronny (jak na przykład występująca w prawie niemieckim umowa dziedziczenia), por. m.in. A. Paluch, *Granice swobody rozrządzania majątkiem na wypadek śmierci w prawie polskim*, dysertacja doktorska, Wydział Prawa i Administracji UJ w Krakowie, Kraków 2020, s. 14–15, 17–18, przypis 18.

13 Miasto przygraniczne położone dzisiaj w województwie dolnośląskim (w polskiej części Górnych Łużyc) na prawym brzegu Nysy Łużyckiej.

w Bolesławcu, zdigitalizowanej w 2014 r. i wydanej drukiem w Krakowie¹⁴. O dacie założenia księgi w 1305 r., będącej zresztą w użytku do 1416 r., informuje wstępna adnotacja:

Nach gotes geburt tusent jar und dri hundert jar und in deme vunften jare mit der heren rate, die do shepphen und gesworn waren zu Gorlicz, iz diz buch geshriben zu deme rechte, daz ir eldern gehabt hebben und dise delben iren nachcumelingen lazen wolden zu eime gedechnisse allen, die diz buch gesehn, daz daz niemant andern shol.

Rzeczony dokument wyznacza zatem początek zasobu akt miasta Zgorzelca i tym samym pozwala na zaliczenie go do najstarszych i najobszerniejszych niemieckich ksiąg, stanowiąc jednocześnie największy niemiecki zbiór tego rodzaju o bardzo dużym znaczeniu dla wskazanego obszaru geograficznego, jak również dla badań z zakresu historii prawa oraz dla eksploracji samych ksiąg miejskich¹⁵.

Warto [...] nadmienić, że liczne miejscowości wschodnich Górnych Łużyc po raz pierwszy były wzmiankowane w tym właśnie zabytku piśmiennictwa, a odmiejscowe nazwiska zgorzelczan z XIII i XIV w. ujawniają rozległość obszaru, z którego przyciągało osadników młode, prosperujące miasto¹⁶.

Z przytoczonej wyżej introdukcji do księgi można wnioskować, że celem księgi przy jej zakładaniu miała być konserwacja starych praw miejskich, jednak jak wskazuje Paul Rehme i co potwierdza analiza poszczególnych wpisów, późniejsza treść zapisów odbiega już od założeń wstępnych. Pierwszą część rejestru stanowią bowiem adnotacje o dokonanych przez ławników czynnościach prawnych, wyroki w sprawach cywilnych, ugody sądowe oraz kilka wilkierzy. Cześć główną tworzą z kolei noty dotyczące zbycia nieruchomości, wśród których pokazną liczbę stanowią eksplorowane poniżej rozrządzenia na wypadek śmierci m.in. w postaci przeniesienia prawa własności nieruchomości. Tym samym księga i jej zapisy miały w zamyśle spełniać funkcję memoratywną i dowodową, gdyż ich celem miało być poświadczenie dokonania określonej czynności prawnej. Adnotacje wpisywane od lat 80. XIV w. dotyczą już wyłącznie przeniesienia praw własności i rozrządzeń na wypadek śmierci. Bezpośrednia kontynuacja księgi nie zachowała się do czasów współczesnych¹⁷.

14 K. Fokt, Ch. Speer, M. Mikula, *Liber Vetustissimus Gorlicensis. Das älteste Görlitzer Stadtbuch. Najstarsza Księga miejska zgorzelecka [1305–1416 (1423)]*. Cz. 1, Kraków 2017. Tam również szczegółowy opis kodykologiczny: s. 35–48.

15 Ch. Speer, *Wprowadzenie*, [w:] K. Fokt, Ch. Speer, M. Mikula, dz. cyt., s. 35.

16 Tamże.

17 P. Rehme, *Stadtbuchstudien*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung” 1916, t. 37, s. 3–5.

Sama księga, spisana różnymi rękami pisarskimi anonimowych skrybów, porządkuje pozbawione tytułu adnotacje pod kątem chronologicznym, nie zaś pod kątem treści, zawartej w konkretnym wpisie.

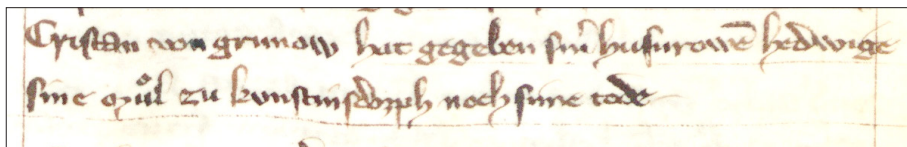
Krótką i zwięzłą postać zapisek w księdze wskazuje wyraźnie, że nie stanowiły one tekstów w typie dokumentów lub niemal pełnych opisów przeprowadzanych czynności prawnych. Były to raczej zbliżone do notycji pomoce mnemotechniczne, uzyskujące moc dowodową jedynie w powiązaniu z zaprzysiężonym zeznaniem ławników bądź rajców. Zapiska sama z siebie nie tworzyła ani nie zmieniała stosunku prawnego, lecz jedynie świadczyła o nim później. Sam tekst, bez ławników bądź rajców, [...] był beużyteczny¹⁸.

Jako że eksploracje bibliologiczne pojmują księgę m.in. jako nośnik pewnej informacji, należy zadać pytanie o cel i powód umieszczania w niej określonych adnotacji. Tym samym możliwe staje się zastosowanie w księgoznawstwie ustaleń z pogranicza tekstologii, co – oprócz wyżej wspomnianych funkcji memoratywnej i dowodowej – pozwoli przypisać poszczególnym aktom w księdze jeszcze funkcję semantyczno-pragmatyczną, ponieważ za pomocą adnotacji w księdze odbiorcy tekstu zostają przekazane także informacje o dokonaniu określonej czynności prawnej lub wystąpieniu określonego zdarzenia prawnego. W tym kontekście należy jednak przywołać słuszne stanowisko Józefa Wiktorowicza, według którego historyczny tekst prymarnie nie powstawał w celu przekazania komuś informacji o czymś. Powstawał on natomiast przede wszystkim celem notacji i utrwalenia określonego działania społecznego (niem. *soziales Handeln*) – np. czynności prawnej lub zdarzenia prawnego – o doniosłym znaczeniu dla partnera komunikacji i konkretnej społeczności¹⁹. Właśnie z takiego powodu konieczna okazywała się fizyczna konserwacja treści, przekazywanej przecież przy użyciu abstrakcyjnych znaków językowych przemijającego, będącego domeną komunikacji *hic et nunc* języka mówionego, w materialnej substancji księgi za pomocą pisma, co gwarantowało przyjęcie jej do wiadomości członków społeczeństwa i ich działanie w oparciu o nią (np. rozrządzenie na wypadek śmierci czy umowa kupna-sprzedaży domu bądź działki). Tym samym konkretne wpisy w rejestrze winny być uznawane właśnie za refleks wspomnianego powyżej działania społecznego, które dokonywało się między poszczególnymi jednostkami w obrębie danego kręgu społecznego.

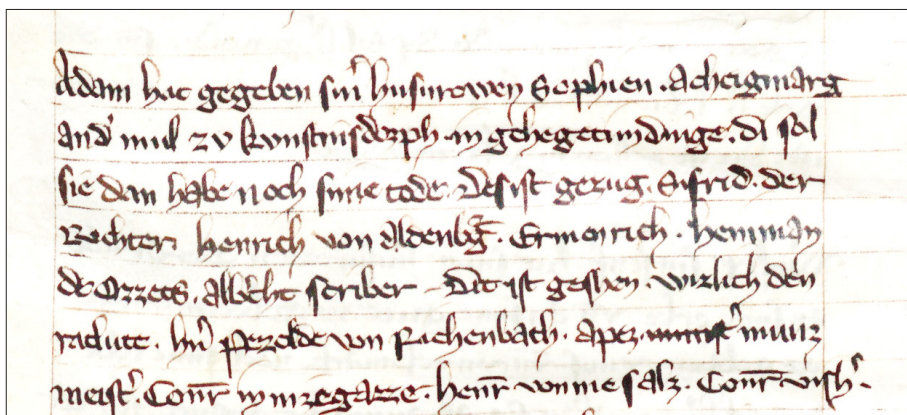
18 Ch. Speer, *Wprowadzenie...*, s. 48–49.

19 J. Wiktorowicz, *Zur Textsortenklassifikation in der deutschen Kanzleisprache in Krakau*, [w:] *Krakauer Kanzleisprache. Forschungsperspektiven und Analysemethoden*, red. J. Wiktorowicz, Warszawa 2011, s. 128.

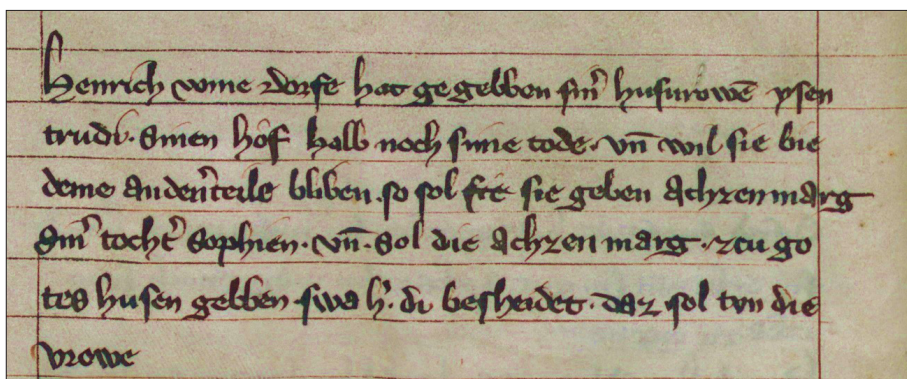
Fot. 1. *Liber Vetustissimus Gorlicensis. Das älteste Görlitzer Stadtbuch. Najstarsza Księga miejska zgorzelecka [1305–1416 (1423)],* Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu, s. 4.

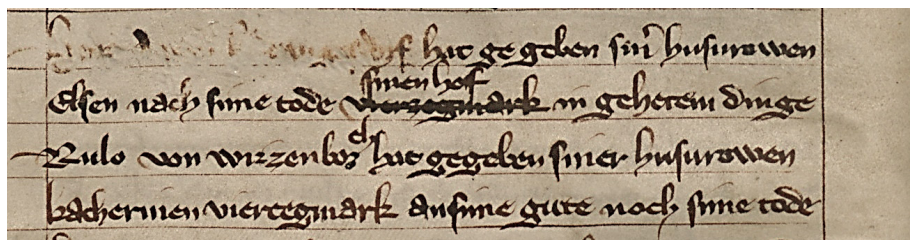
Fot. 2. *Liber Vetustissimus Gorlicensis...*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu, s. 2.

Fot. 3. *Liber Vetustissimus Gorlicensis...*, Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu, s. 5.

Fot. 4. *Liber Vetustissimus Gorlicensis...*,
Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu, s. 5.

Tło historyczne dociekań

Obecność spisanej w języku niemieckim księgi miejskiej w Zgorzelcu należy tłumaczyć długofalowym i obszernym procesem niemieckiego osadnictwa na Wschodzie, którym w średniowieczu zostały objęte rozległe obszary Europy Środkowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Efektem tego była natomiast obecność na tych terenach głównie niemieckojęzycznych kolonistów, którzy organizując sobie życie w nowym miejscu, zakładali liczne miasta na prawie niemieckim. Taki stan rzeczy z kolei tłumaczy fakt użycia języka niemieckiego jako języka kancelaryjnego w kancelariach miejskich Małopolski, Prus, Śląska czy dzisiejszej Rumunii, m.in. Kraków, Gdańsk, Toruń, Legnica, Opole, Sibiu (Hermannstadt)²⁰. Oczywiście nie oznacza to, że mieszczanami

20 J. Wiktorowicz, *Die deutsche Sprache in Krakau im 16. Jahrhundert*, [w:] *Deutschsprachige Kanzleien des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit*, red. J. Grabarek, Bydgoszcz 1997, s. 101–102; *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 1: Phonologische und graphematische Ebene*, red. H. Biaduń-Grabarek, S. Firyn, Frankfurt/Main 2017, s. 11, 23–24, 43–60, 65–69, 78–79, 97–98, 117, 137–138, 147–150; P.A. Owsiański, *Das Deutsche in der Krakauer Stadtkanzlei im 15. Jahrhundert im Spiegel der Sprachanalyse ausgewählter Willküren*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Germanica. Germanistisches Potpourri“ 2018, nr 14, s. 43–45; tenże, *Dialektologische Untersuchungen zu einem Krakauer Testament aus dem 16. Jahrhundert*, „Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach“ 2019, t. 32, s. 343–362; tenże, *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Neuerungen des Frühneuhochdeutschen im Text der Hermannstädter Protokolle (1552–1559)*, „Neuphilologische Mitteilungen“ 2021, nr 122, s. 333–356, [online] <https://journal.fi/nm/article/view/103085/64382> [dostęp 04.07.2021]; tenże, *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Lautwandelprozesse des Frühneuhochdeutschen im Text der Hermannstädter Protokolle (1560–1565)*, „Neophilologus. An International Journal of Modern and Medieval Language and Literature“ 2021, nr 105(2), s. 239–259, [online] <https://link.springer.com/article/10.1007/s11061-021-09671-z> [dostęp 31.05.2021]; P. Moskała, P.A. Owsiański, *Zum schlesischen Dialekt in Klempoln anhand der Sprachanalyse ausgewählter Juramenta aus dem 15. Jahrhundert*, „Germanica Wratislaviensia. Das Universelle und das Spezifische“ 2019, t. 144, s. 201–202; *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 2: Morphologische Ebene. Zu den Kategorien des Adjektivs und den Ablautklassen*, red. S. Firyn, P.A. Owsiański, Berlin 2020; J. Bogacki, *Texte der Lade der Greiffenberger Kaufmannssozietät (1748–1945) aus textlinguistischer Perspektive*, „Acta Germanica. German Studies in Africa“ 2020, t. 48, s. 161–172.

byli wyłącznie osadnicy niemieccy! Przewaga mieszczaństwa niemieckiego lub jego duża część w całości społeczności miejskiej na ziemiach Królestwa Polskiego dotyczyła głównie dużych miast oraz tych związanych z Hanzą, co potwierdzają choćby badania stosunków narodowościowych w średniowiecznym Krakowie²¹. Natomiast, niezależnie od charakteru mieszczaństwa, w miastach lokowanych na prawie niemieckim, posługiwano się pisaniem prawem miejskim (niemieckim), co oznaczało konieczność posługiwania się na co dzień tekstami w języku niemieckim. Z tego też względu w kancelariach dominował język niemiecki, który z czasem w miastach polskich został wyparty przez język polski, o czym mogą świadczyć tłumaczenia tekstów z języka niemieckiego na język polski lub także księgi dwujęzyczne, np. księgi miejskie z Opola²².

Jednym z takich założonych w wyniku akcji kolonizacyjnej miast jest również lokowany w XIII w. Zgorzelec, którego prawa miejskie rozszerzono w 1303 r., a miasto relokowano na prawie magdeburskim²³, chociaż pierwsza pisemna wzmianka o mieście jako *villa gorelic* pochodzi jeszcze z jedenaścioleciego dokumentu króla niemieckiego Henryka IV Salickiego (1050–1106)²⁴. Nie dziwi zatem fakt, iż

[j]ęzykiem księgi jest od samego początku język niemiecki. [...] Mniej więcej między 1309 a 1315 powstał spory blok wpisów łacińskich, ustępujących następnie niemieckim. Od ok. 1330 r. znów współwystępują oba języki, a od 1340 r. przeważa niemiecki. [...] Najstarszy zachowany niemiekojęzyczny dokument Ratsarchiv pochodzi z 1324. Zgorzelec wpisuje się tym samym w ogólny obraz miejskich kancelarii dolnośląskich i górnołużyckich, gdzie jeśli nie od początku, to w każdym razie bardzo wcześnie preferowanym językiem dokumentacji urzędowej stał się niemiecki²⁵.

Perspektywa bibliologiczna rozważań

Naszkirowany cel poniższego studium może stanowić także impuls i punkt wyjścia dla bardziej szczegółowych i szerszej zakrojonych badań bibliologicznych wybranego tutaj korpusu badawczego, a w szerszej perspektywie wreszcie

21 J. Mitkowski, *Nationality Problems and Patterns in Medieval Polish Towns: The Example of Cracow*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1978, z. 33, s. 31–42.

22 Np. *Zweispachige Stadtbücher aus Oppeln/Opole*, red. S. Borawski, A. Dormann-Sellinghoff, I.T. Piirainen, Wrocław 2002.

23 P. Rehme, *Stadtbuchstudien...*, s. 4–5; W. Bena, *Polskie Górne Łużyce. Przyroda – Historia – Zabytki*, Zgorzelec 2003, s. 57; M. Staffa, K.R. Mazurski, J. Czerwiński, G. Pisarski, *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Pogórze Izerskie*. T. 2, Wrocław 2003, s. 494; *Zwischen Neiße, Schöps und Spree. Der Landkreis Görlitz*, red. T. Napp, G. Oettel, Zittau 2011, s. 173.

24 R. Jecht, *Geschichte der Stadt Görlitz*. T. 1, Görlitz 1934, s. 5–6.

25 Ch. Speer, *Wprowadzenie...*, s. 40–41.

dla analiz ewolucji historycznych ksiąg miejskich całej kultury książki (niem. *Buchkultur*)²⁶ w dyskursie kancelaryjnym średniowiecznego miasta. Taki punkt widzenia wynika z faktu, iż bibliologia jako trans – i interdyscyplinarna nauka, której zasadniczym przedmiotem badań są struktura, właściwości i funkcje książki²⁷, winna korzystać z osiągnięć innych gałęzi wiedzy (tutaj m.in. filologii, lingwistyki, kodykologii, prawa, historii) celem zagwarantowania pełnego i wnikliwego opisu analizowanych źródeł historycznych, których treść została pisemnie utrwalona za pomocą języka:

Z kierunkiem historycznym ściśle wiąże się w bibliologii współczesnej filologiczny, dla którego świat książek ważny jest dlatego, że utrwała i przekazuje język i piśmiennictwo. Właśnie w badaniach nad tekstem i nad obiegiem literatury ujawnia się szczególnie wielki potencjał studiów księgoznawczych²⁸.

Nie bez znaczenia pozostaje również okoliczność, iż bibliologia pozostaje sprzężona z badaniami nad kulturą określonej społeczności w ogóle, co wynika z tego, że sama książka jest zawierającym pewną – dla swojego odbiorcy przeznaczoną – treść artefaktem, powstałym w konkretnym kontekście kulturowym, o czym wspomina m.in. Stanisław Adam Kondek:

Nauka ta usiłuje bowiem wyjaśniać warunki i sposoby wytwarzania, rozprzestrzeniania i użytkowania utrwalonych w książce piśmienniczych wytworów kultury w zbiorowościach społecznych. Książka jest traktowana jako materialny nośnik treści intelektualnych adresowanych do odbiorców²⁹.

Za Krzysztofem Migoniem można zatem uznać książkę nie tylko jako pewien historyczny i społeczny fakt, lecz także jako ciągły proces komunikacji międzyludzkiej i społecznej, co nadaje księgoznawstwu jego funkcjonalny charakter³⁰. Taka konstatacja konweniuje także ze stwierdzeniem Karola Głombiowskiego, który w kontekście badań nad książką z analizą procesu komunikacji w tle definiuje bibliologię jako naukę o konserwacji za pomocą pisma i materialnej substancji książki, popularyzowaniu i percepcji określonych treści literackich, naukowych czy ideologicznych³¹, przy czym – w przypadku analizowanego tutaj korpusu – warto także uzupełnić jego słowa o konserwację, emisję i odbiór treści użytkowych, którymi są adnotacje w księgach miejskich.

26 P. Raabe, *Die Bedeutung der Buchkultur für Europa* „Gutenberg-Jahrbuch” 2001, t. 76, s. 27; tenże, *Knygos kultūros reikšmė Europai*, „Knygotyra” 2002, t. 39, s. 84.

27 K. Migoń, *Nauka o książce*, Wrocław 1984, s. 17.

28 K. Migoń, *O współczesnej sytuacji badawczej w naukach o książce, bibliotece i informacji*, „Przegląd Biblioteczny” 2008, z. 1, s. 17.

29 S.A. Kondek, *Zagadnienia wydawnicze i księgarskie*, Warszawa 2010, s. 21.

30 K. Migoń, *O współczesnej sytuacji badawczej...*, s. 17.

31 K. Głombiowski, *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980, s. 12.

Taki kąt badań jednoznacznie wymusza zatem rozpatrywanie relacji między dźwiękiem i literą oraz usprawiedliwa niżej przedsięwziętą analizę fonematyczno-grafematyczną w oparciu o wstępne rozważania teoretyczne natury językoznawczej w pierwszej części poniższego artykułu.

Cel eksploracji

Poniższy artykuł ma na celu analizę fonematyczno-grafematyczną 328 adnotacji dotyczących (mażeńskich) rozrządzeń na wypadek śmierci z lat 1305–1343 zawartych w zgorzeleckiej *Czerwonej Księdze*. Na podstawie eksploracji stanie się możliwa odpowiedź na pytanie, czy i w jakim stopniu język pisany (jeszcze) bez ogólnie obowiązujących norm ortograficznych może stanowić soczewkę, w której można ujrzeć cechy języka mówionego, a nawet jego cechy dialektalne. Teoretyczny fundament poniższej analizy stanowi hipotetyczne założenie istnienia wzajemnych korelacji między fonemami i grafemami. Podczas gdy główny wariant grafemicznego zapisu umieszczony zostaje w nawiasach ostrokątnych <d>, to jego alternanty, rozpatrywane każdorazowo w konkretnych pozycjach wyrazowych, pojawiają się zawsze w nawiasach okrągłych, np. (t).

Czas powstania analizowanych tutaj archiwaliów (XIV w.) pozwala przyporządkować utrwalony w piśmie język niemiecki epoce wczesno-nowo-wysoko-niemieckiej (frühneuhochdeutsch, wnwn.), chociaż należy mieć na uwadze fakt, że żadna zmiana głoskowa nie jest procesem, następującym raptownie, lecz trwa w czasie. Z tego względu nie można odmówić słuszności próbom przyporządkowania eksplorowanych tutaj dokumentów wcześniejszej epoce w periodyzacji historii niemieczyny, tj. okresowi średnio-wysoko-niemieckiemu (mittelhochdeutsch, śwn.), przy jednoczesnym pominięciu języka wnwn., traktowanego jako hipotetyczny konstrukt przyjęty w specjalistycznej literaturze przedmiotu³². Tym samym zwraca się szczególną uwagę na to, czy – a jeśli tak, to w jakim stopniu i jak konsekwentnie – pismo notuje następujące innowacje językowe: wnwn. dyftongizacja oraz fuzja starych i nowych dyftongów, wnwn. monoftongizacja, wnwn. obniżenie artykulacji wysokich samogłosek, wnwn. labializacja, wnwn. delabializacja, wnwn. alternacje iloczasowe oraz synkopa i apokopa w obszarze sylab pobocznych.

32 H. Paul, W. Mitzka, *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Tübingen 1963, s. 73–83; V.M. Zhirmunskij, *Istorija nemeckogo jazyka*, Moskwa 1965, s. 144–151; R.E. Keller, *The German Language*, London–Boston 1978, s. 272–273; W. Schmidt, *Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch für Lehrer und Studierende mit einer Einführung in die Probleme des sprachkundlichen Unterrichts*, Berlin 1982, s. 169–172; A. Szulc, *Historische Phonologie des Deutschen*, Tübingen 1987, s. 132–137; tenże, *Geschichte des standarddeutschen Lautsystems. Ein Studienbuch*. Bd. 1, Wien 2002, 137–139; U. Kriegesmann, *Die Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache im Widerstreit der Theorien*, Frankfurt/Main 1990, s. 90–98; H.U. Schmid, *Einführung in die deutsche Sprachgeschichte*, Stuttgart 2013, s. 67–69; N. Morciniec, *Historia języka niemieckiego*, Wrocław 2018, s. 79–81, 125–129.

Traditio scripta skrybów zgorzeleckiej
kancelarii miejskiej – wokalizm

Wnwn. dyftongizacja: [i:, y:, u:] > [ai, oi, au]
oraz fuzja starych i nowych dyftongów

Źródłem omawianej zmiany dźwiękowej są dialekty bawarsko-austriackie, z których rozprzestrzeniła się ona w kierunku północnym, tak że z początkiem XIV w. objęła swym zasięgiem cały śn.³³ obszar³⁴. Jak wskazują Virgil Moser i J. Wiktorowicz, dyftongizacja dotarła pod koniec XIII w. do Czech, a już w pierwszej połowie XIV w. – do dialektów wschodnio-frankońskich, szwabskich i śląskich³⁵, aby pod koniec XIV w. objąć niemczyznę, używaną w kancelarii Starego Miasta Torunia³⁶.

W zgorzeleckich księgach miejskich nie stwierdzono w pisowni prawie żadnych śladów dźwięków, które uległyby tej zmianie. Sporadyczne przykłady, potwierdzające jednak tę innowację (np. *seiner*, *bescheidet*), pozwalają przypuszczać, że bardziej tradycyjna i zachowawcza pisownia notuje stan dźwięków sprzed tego procesu, choć w języku mówionym mogły już być powszechne nowopowstałe dźwięki [ai, oi, au]. Ponadto sposób zapisu słów *hūsvrowen* albo *Nuendorph* może również świadczyć o dźwięku odmiennym niż zwykłe [u:] albo [y:], które uległy dyftongizacji do [au] i [oi]:

[ai] = <ei>, (i), (y), (ie)	[au] = <au>, (ū)	[oi] = <eu>, (u), (ue), (uh)
	Nagłos <i>uf genūmen, us</i>	
Śródgłos <i>seiner, bescheidet</i> (i): <i>sin</i> (pron.), <i>blihen</i> , <i>glich, statshribere</i> ; (y): <i>dryn</i> ; (ie): <i>sien</i> (pron.), <i>sien</i> (v.), <i>wiele</i> ;	Śródgłos <i>husvrowen, husvrouve</i> , <i>dar uffē, hufen</i> ; (ū): <i>hūsvrowen</i> ;	Śródgłos (u): <i>ratlute, gecug</i> ³⁷ , <i>vrunt</i> ; (ue): <i>Nuendorph</i> ; (uh): <i>nuhn</i> ;

33 śn. – środkowo-niemiecki (md. – mitteldeutsch).

34 K.B. Lindgren, *Die Ausbreitung der neuhochdeutschen Diphthongierung bis 1500*, Helsinki 1961, s. 5–60.

35 V. Moser, *Frühneuhochdeutsche Grammatik – Lautlehre*. 1. Hälfte: *Orthographie, Betonung, Stammsilbenvokale*, Heidelberg 1929, 154–155; J. Wiktorowicz, *Die graphematisch-phonologische Analyse der deutschen Sprache in der Krakauer Kanzleisprache im 14. Jahrhundert*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien...* Teil 1, s. 11–22

36 J. Grabarek, *Die Sprache des Schöffebuches...*, s. 50–63.

37 śwn. *geziuc*, śn. *gezūc*, *gezūch* z [u:] jest cechą charakterystyczną dla śn. obszaru, zob. M. Lexer, *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, digitalisierte Fassung im *Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities*, Version 01/21, [online] <https://woerterbuchnetz.de/?sigle=Lexer&le-mid=G04364#2> [dostęp 05.06.2021].

[ai] = <ei>, (i), (y), (ie)	[aʊ] = <au>, (ü)	[ɔɪ] = <eu>, (u), (ue), (uh)
<p>Wygłos (i): <i>drizek, drizig, drizzig</i>; (y): <i>dry</i>; (ie): <i>bie, drie</i>;</p>		

Również w oparciu o stopień realizacji wwnn. dyftongizacji można stwierdzić brak utrwalonej w pisowni fuzji starych i nowych dyftongów (śwn. [ei], [œu], [ou], śwn. [i:], [y:], [u:] > wwnn. [ai, ɔɪ, aʊ]), która była procesem równoległym w stosunku do powstawania dwugłosek z długich śwn. monoftongów. Taka konstatacja jest możliwa w oparciu konsekwentny zapis, niezdradzający rozszczepienia długich śwn. samogłosek [i:], [y:], [u:] oraz brak konsekwencji w notacji starych dyftongów. Ponadto należy zaznaczyć, że na początku okresu wwnn. pisarze podejmowali nieśmiało próby graficznego oznaczania proveniencji danego dyftongu, jednak z analiz piętnastowiecznych archiwaliów wynika jednoznacznie, że pisownia tego okresu zarzuca już starania określenia pochodzenia danej dwugłoski³⁸:

śwn. [ei] = <ei>, (ey)	wnwn. [ai] (<śwn. [i:] = <ei>, (i), (y), (ie)
<ei>: <i>einen, eigene, Steintore, teil, vleishbang, beide</i> ;	<ei>: <i>seiner, bescheidet</i> ;
(ey): <i>zweyteil, teylen, eyn, eyste[n], vleysba[n]k</i> ;	(i): <i>siner</i> (pron.), <i>blibet, tichmûl, statshribere</i> ; (y): <i>dryn</i> ; (ie): <i>bie, drie, sien</i> (pron.), <i>sien</i> (v.);
śwn. [ou] = <ou>, (ow), (o)	wnwn. [aʊ] (<śwn. [u:] = (u)
(ou): <i>ouch, husvrouve</i> ; (ow): <i>husvrowen, hÿsvrowen, vleishower</i> ; (o): <i>vroe</i> ;	(u): <i>uf genûmen, uz, us, husvrouve</i> ;
śwn. [œu] = (oy)	wnwn. [ɔɪ] (<śwn. [y:] = (u)
<oy>: <i>wasserloyft, vorcoyfet</i> ;	(u): <i>ratlute, gezug, gecug</i> .

Wwnn. monoftongizacja: [ie, uo, ye] > [i:, u:, y:]

Geograficzną kolebką wwnn. monoftongizacji z XI w. są dialekty zśn.³⁹ obszaru reńsko-frankońskiego, skąd rozprzestrzeniły się po całym śn. obszarze. We wśn.⁴⁰ dialektach używanych w Pradze, Wrocławiu, Krakowie i Toruniu

38 J. Grabarek, *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Neuerungen des Frühneuhochochdeutschen im Text der Protokolle des Generallandtags von Preußen Königlichen Anteils (1527–1528)*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien...* Teil 1, s. 89.

39 zśn. – zachodnio-środkowo-niemiecki (wmd. – westmitteldeutsch).

40 wśn. – wschodnio-środkowo-niemiecki (omd. – ostmitteldeutsch).

ślady tej zmiany można spotkać w kancelariach miejskich XIV w.⁴¹ Pisemny zapis pojedynczych zmonofońgizowanych dźwięków nie stanowi właściwie żadnego wyjątku, gdyż także w analizowanych tutaj dokumentach można stwierdzić obecność zarówno pojedynczego grafemu <u>, jak i jego wariantów: (û), (uh), (v) oraz (w), występujących zamiast św. dyftongu [uo]: <u>: *gut, ghut, guth, tun, bruder, suchbang* ‘Schuhbank’, *zu, cu, zcu, darzu*; (û): *tûn, gûth, mûther, stûl, zcû*; (uh): *guht*; (v): *zcv*; (w): *czw*. Ponadto na uwagę zasługuje pisownia (uh), która postwokalicznym <h> sugeruje długość [u:].

Wnwn. obniżenie artykulacji wysokich samogłosek: [ɪ, ʏ, ʊ] > [ɛ, œ, ɔ]

Uwarunkowane dystrybucją obniżenie artykulacji wysokich samogłosek⁴², występujące od XII w. najpierw w dialektach środkowo-frankońskich i heskich, rozprzestrzeniło się w XIV w. na obszar wśn. i wgn.⁴³, aby w XVI w. ostatecznie objąć swym zasięgiem także dialekty śląskie⁴⁴. W badanych tekstach również jest ono widoczne, przy czym dają się tu zauważyć różne możliwości graficznego oddania zmiany dźwiękowej. W przypadku rzadziej występującego zapisu z (u) lub (û) można przypuszczać, że uwidoczniła się tutaj zachowawczość skrybów w oddaniu innowacji fonetycznej przy pomocy pisma:

- [ʊ] > [ɔ] = <o>, (u), (û): *sol, sollen, shol, solde, sholden, suln, sullen, uf genûmen*;
- [ʊ] > [ɔ] > [o:]⁴⁵ = <o>, (u): *son, sones, sun, sune* ‘dem Sohne (Dativ)’;
- [ʏ] > [œ] > [ø:]⁴⁶ = <o>: *sonne* ‘Söhne’.

Wnwn. labializacja i delabializacja

Determinowany dystrybucją dźwięków⁴⁷ proces labializacji, w wyniku którego dźwięk dodatkowo otrzymywał wargową artykulację ([e:, ɛ, i:, ɪ, ei/ai, iɛ] > [ø:,

41 H. Boková, *Zur Sprache der deutschen Urkunden der südböhmischen Adelsfamilie von Rosenberg (1310–1411)*, „Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache“ 1993, t. 1, s. 183–184; B. Arndt, *Der Übergang vom Mittelhochdeutschen zum Neuhochdeutschen in der Sprache der Breslauer Kanzlei*, Breslau 1898, 80–81; J. Wiktorowicz, *Die graphematisch-phonologische Analyse...*, s. 15; S. Kaleta, *Graphematische Untersuchungen zum Codex...*, s. 25–32; P.A. Owsiański, *Das Deutsche in der Krakauer Stadtkanzlei...*, s. 49; tenże, *Dialektologische Untersuchungen...*, s. 343–362; J. Grabarek, *Die Sprache des Schöffebuches...*, s. 68–72.

42 /l, m, n, r + spółgłoska/.

43 wgn. – wschodnio-górno-niemiecki (ostobd. – ostoberdeutsch); V. Moser, *Frühneuhochdeutsche Grammatik...*, s. 137–142.

44 B. Arndt, *Der Übergang vom Mittelhochdeutschen...*, s. 28.

45 Po obniżeniu artykulacji i następującym po nim wydłużeniu samogłoski.

46 Po obniżeniu artykulacji i następującym po nim wydłużeniu samogłoski.

47 Samogłoska + /f, f, w, l, n/.

œ, y:, ʏ, œʏ, ʏœ]), pojawił się najpierw w dialektach alemańskich i szwabskich (XIII w.), a w XIV w. dotarł do śn. obszaru.

Analiza poddanych badaniu adnotacji potwierdza jednoznacznie „pochwyconą” graficznie obecność tej zmiany głoskowej. Uwagę jednak zwraca fakt, że jest ona zawsze widoczna w zapisie liczebnika pięć oraz jego wielokrotności, podczas gdy m.in. liczebnik 12 zawsze zapisywany jest w jego starszej postaci, co może wynikać z bardziej tradycyjnego sposobu grafemicznej realizacji dźwięku:

- [ɪ] > [ʏ] = <u>, (u), (ũ): *vunfcisz, vunfzig, vunf, vonfzig, vumfczik, fünfe, vûmfe*;
- [ɛ] > [œ] > [o] = <e>: *zwelf, zcwelf, schepphen*.

Odwrotny, dialektalnie bardziej ograniczony proces delabializacji ([ø:, œ, y:, ʏ, œʏ, ʏœ] > [e:, ɛ, i:, ɪ, ei/ai, ie]), który pojawia się najpierw w dwunastowiecznych dokumentach kancelarii bawarskich, dotarł do wśn. dialektów dopiero na przełomie XVI i XVII w. Z tego względu próżno szukać utrwalonej w piśmie innowacji w czternastowiecznych archiwaliach ze Zgorzelca.

Wnwn. alternacje iloczynowe

Procesy wzdłużenia samogłosek w akcentowanych sylabach otwartych i ich skrócenia w akcentowanych sylabach zamkniętych widoczne są w dokumentach już z XII w. Geograficznie biorą one jednak swój początek w innych obszarach niemieckiego obszaru językowego: wzdłużenie pojawia się najpierw w zśn. dialektach (dolnofrankoński), docierając na wschód dopiero 100 lat później. Skrócenie samogłosek można natomiast początkowo stwierdzić we wschodnich dialektach (wschodniofrankoński i północnoheski), skąd rozprzestrzeniło się na dialekty wgn.

W przypadku przesunięć iloczasu samogłosek należy też podkreślić, że są one niezwykle trudne do zaobserwowania w pisowni, co wiąże się z jej bardziej konserwatywnym i zachowawczym charakterem. Dlatego też historycy języka są zdani jedynie na bardzo subtelne niuanse graficzne ze strony skrybów z przeszłości, np. podwójne litery oznaczające samogłoskę na określenie jej długości, nagromadzenie liter oznaczających spółgłoski celem wyrażenia krótkości poprzedzających ich samogłosek, <e> występujące po <i> dla wyrażenia jego długości ([i:]) czy też postwokaliczne <h>, sygnalizujące długość uprzednio występującej samogłoski. J. Grabarek słusznie zauważa, że aby móc wysnuć wnioski dotyczące iloczasu samogłosek, badania fonematyczno-grafematyczne powinny uwzględniać także inne paralelne zjawiska fonetyczne, towarzyszące tym procesom, np. w ramach spółgłoskowych ruchów wyrównawczych cofnięcie zmian spółgłoskowych, spowodowanych działaniem prawa Vernera w etymologicznie spokrewnionych słowach lub w obrębie określonych paradygmatów fleksyjnych, zachodzących na konkretnym obszarze geograficznym

tego samego kręgu językowego i kulturowego⁴⁸. Wtedy dopiero będzie można wysnuć ostrożne wnioski dotyczące przeobrażeń kwantytatywnych:

- wzdłużenie samogłosek krótkich: *abir, habe, habent, varend, geshen, gezhen, ubir lebet, nemen, gelegen, deme, den, der, geredt, zcehn, trehten, iren, in* (pron.), *liet* ‘(er) liegt’, *wider, sieben, Mûl, hof, thore, unvorgeben, vormunden*.

Wprawdzie nie wszystkie wyżej przytoczone przykłady ilustrują eksplicytnie proces wzdłużenia, jednak okazjonalnie – chociaż jeszcze niekonsekwentnie – użyte sygnały w postaci postwokalicznego <h> (np. *zcehn, trehten*) czy <e> po <i> (np. *liet* ‘(er) liegt’, *sieben*) potwierdzają realizację procesu w niemieckim ze Zgorzelca XIV w.

W przypadku skrócenia samogłosek długich zaobserwowano niewielką liczbę przykładów, które dodatkowo niejednoznacznie ukazują stopień realizacji tej innowacji w postaci wyraźnego detalu graficznego, sygnalizującego krótkość dźwięku: *bracht, brachte*. Mając na uwadze jednak paralelność wspomnianych zjawisk, czas powstania dokumentów oraz obszar geograficzny, z którego pochodzą, można przyjąć, że samogłoska została już skrócona.

Synkopa i apokopa w obszarze wokalizmu sylab pobocznych

Nieakcentowane [ə] można spotkać w wygłosie zawsze jako <e>: *dinge, thode, ratlute, husvrowe, thore, gazze, erbe, gute* ‘Gut’, *sorge, sturbe, shide, teile, hufe, ende, sune, vrunde, rathe, ratlute, ecke, wirthe, rechte, statshribere, manne, habe, solde, merete, wurde, were, andere, eigene, alle, beide*, choć możliwa jest także apokopa głoski: *Mûl, tichmûl, bracht, glich, gezug*.

Pozostałe nieakcentowane sylaby poboczne cechują się dość wysokim stopniem alternacji i niemożliwą do ustalenia niekonsekwencją w zapisie (zwłaszcza śwn. <-ec>).

<-em>, (-im)	<-en>, (-in)	<-er>, (-ir)	<-es>, (-is)	<-et>, (-it)
<i>gehegetem;</i> (-im): <i>gehegetim,</i> <i>jehegetim;</i>	<i>gebben, geshen, iren,</i> <i>gelegen, halben, ersten,</i> <i>Nuendorph, glichen,</i> <i>treten, bliben, sholden,</i> <i>hetten, nemen, sullen,</i> <i>vallen, vrowen,</i> <i>schepphen, garten,</i> <i>ochteren, vleishbenken,</i> <i>erben, jaren, einen;</i> (-in): <i>gegebin, habi[n],</i> <i>of gelosin, enphangi[n];</i>	<i>siner, wider,</i> <i>beider, welcher,</i> <i>grozser, chinder,</i> <i>bruder, tochteren,</i> <i>müther, vleisho-</i> <i>wer, swager, stat-</i> <i>shribere, burger;</i> (-ir): <i>abir,</i> <i>hundirt, andirm,</i> <i>hindirm, brudir,</i> <i>kindir, eynir;</i>	<i>sines, guthes,</i> <i>erbes, teiles,</i> <i>kindes, sones,</i> <i>gotes;</i> (-is): <i>sinis,</i> <i>sonis, kindis,</i> <i>allis;</i>	<i>gehegetim,</i> <i>stirbet, vindet,</i> <i>merete, gehoret,</i> <i>inne sittzet,</i> <i>gewinnet, tritet,</i> <i>bescheidet,</i> <i>stopfet, vorcoy-</i> <i>fet, blibet, comet,</i> <i>vorrucket, vellet;</i> (-it): <i>lebit,</i> <i>stirbit;</i>

48 J. Grabarek, *Zur Realisierung der standardsprachlichen...*, s. 91.

<ec> = (-ig), (-ek), (-eg), (-ik), (-ic), (-isz), (-ich), (-k)	
(-ek): <i>drizek, vircek, viercek</i> ; (-eg): <i>drizeg, virceg, vierzeg, gewaldeg, virzegmark</i> ; (-ig): <i>achcig, drizzig, zwenzig, sechzig, gevaldig, vunfzig</i> ;	(-ik): <i>zwenzik, zwenzzik, sechscik</i> ; (-ic): <i>gewaldic</i> ; (-isz): <i>vunfcisz</i> ; (-ich): <i>gewaldich</i> ; (-k): <i>sybenk</i> .

Miejscami widoczna jest także synkopa nieakcentowanego dźwięku:

- <-em>: *anderem, andirem*;
- <-en>: *suhn, kindern, brud[er]n, hindern, varnden, varnde, andern*;
- <-et>: *geredt*.

Pozbawione akcentu prefiksy wykazują dużo mniejszą wariantywność:

<be->	<i>bescheidet, besiczen</i> ;	SYNKOPA: <i>bliben, blibet</i>
<ge->	<i>gegeben gehegetim, geshen, uf genümen, gelegen, geredt, genanth, gehoret, gewinnet, gethedinget, gestirbit, of gelosin, gecug, gesellen, gerethe, gewaldic</i> ; SYNKOPA: <i>glich</i> ;	
<ver-> = (vor-) ⁴⁹	<i>vorcoyfet, vorrucket, vorgevanthe, unvorgeben</i> .	

Wnwn. innowacje dialektalne

Oprócz wyżej przedstawionych innowacji standardowych zgorzeleckie adnotacje odzwierciedlają graficznie także wnwn. zmiany o charakterze dialektalnym:

- zaciemnienie [a:] > [o:] = <o> bzw. (ö): *noch* ‘nach’, *of gelosin*;
- śn. monoftongizacja starego [ei] > [e:] = <e>, (ey): *zwenzik, zwenzig, zcweyncek, zcwencek, zcwenceg, Henrich*⁵⁰;
- dyftongizacja [i:] do opadającego dyftongu [iə] = <ie>, chociaż jak wskazuje Hanna Biaduń-Grabarek, <e> może być również interpretowane jako graficzny marker długiego [i:]: *bie, sien* (pron.), *sien* (v.)⁵¹;
- obniżenie artykulacji [i:] > [e:] = <e> (najczęściej przed sonorantami [n, r])⁵²: *en, ern, eri[n]*;
- obniżenie artykulacji [u] > [o] / [ɔ] = <o>⁵³: *of gegeben, of gelosin*;
- otwarcie [o] / [ɔ] > [a] i [o:] > [a:]: *ane, ab* ‘ob’, *sal, shal, adir*;

⁴⁹ Postać sylaby typowa dla wśn. dialektów.

⁵⁰ H. Biaduń-Grabarek, *Zur Realisierung der mundartlichen frühneuhochdeutschen Neuerungen im Schöffnenbuch der Alten Stadt Thorn (1363–1443)*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien...* Teil 1, s. 107.

⁵¹ Tamże, s. 105.

⁵² Tamże, s. 109.

⁵³ Tamże, s. 108; S. Kaleta, *Graphematische Untersuchungen zum Codex...*, s. 99; P.A. Owsinski, *Das Deutsche in der Krakauer Stadtkanzlei...*, s. 49.

- podniesienie artykulacji [ɛ] / [ə] (> [ɪ]) w sylabach pobocznych = <i>, charakterystyczne dla wśn. obszaru⁵⁴: *ofgegebin, ofgelosin, ubir lebet, abir, hundirt, andir, hindirn, brudir, sinis, sonis, kindis, allis, lebit, stirbit*.

Traditio scripta skrybów zgorzeleckiej
kancelarii miejskiej – konsonantyzm

Podobne niekonsekwencje zapisu widać także wśród spółgłosek, których forma zapisu grafemicznego cechuje się miejscami również bogactwem wariantów.

Śwn. dźwięczne spółgłoski zwarte /b, d, g/ realizowane są przeważnie jako <b, d, g>, choć możliwe są również ich alografy: (bb), (t) (jako wariant <d> w wygłosie) oraz (gh) i (k) (jako wariant <g> w nagłosie i wygłosie):

- : *bie, vleishbang, brotbank, bracht, bruder, beider, beck[er], geben, stirbit, sturbe, habe, abegienge, erbe, ubir lebet, abir, sybenzk, bliiben, statshribere, halb, ab ‘ob’, ob*;
- (bb): *gegeben, gebben, hebben, habbe ‘Habe’*;
- <d>: *dinge, di, die, deme, dan, daz, drizek, drytten, dar zcu, Mileysdorph, tode, solde, wolde, andere, wider, hindern, hunderth, vindet, ende, bruder, beide, vrunde, kinde, varend, shuld*;
- (t): *kint, nima[n]t, niemant, phunt, sint, vrunt, wirt, hant*;
- <g>: *geben, gebben, abegienge, gut ‘Gut’, garthen, gotes, glich, gantz, grozser, dinge, gelegen, enge, eigene, sorge, swager, gezug*;
- (gh): *ghut*;
- (k): *kegen, mak*;

Śwn. bezdźwięczne spółgłoski zwarte /t, k/ odzwierciedlane są w pisowni jako <t, k>, ale cechują się bardzo dużą liczbą wariantów, których konsekwencja użycia nie daje się jednoznacznie określić:

- <t>: *tode, Steintore, treten, tritet, tochteren, teyl, tûn, selgerethe, tichmûl, stirbet, garten, drite, gotes, rate, ratlute, hat, ist, wart, gût ‘Gut’, recht, statshribere, bracht, genant, wasserloyft, vrucht, nicht*;
- (th): *thore, gethedinget, threhten, thode, selgerethe, garthen, wirthe, mûther, rathe, genanth, stath, guth, gûth, guthe, guthes, abe geth, geburth, hunderth*;
- (tt): *hetten, hatte, drytten*;
- (d): *genand*;
- <k>: *kint, kindes, vorw[er]ke, mark, virzegmark, brotbank, vleisbank*;
- (c): *vorcoyfet, comet*;
- (ch): *chinder*;

54 H. Biaduń-Grabarek, *Zur Realisierung der mundartlichen frühneuhochdeutschen...*, s. 111.

- (ck): *ecke, marckte, beck[er], vorrucket*;
- (g): *marg, vleishbang*;

Śwn. płynne /l/ i /r/ występują we wszystkich pozycjach wyrazowych i są realizowane jako <l> i <r>, przy czym incydentalnie pojawiają się jako (ll) i (rr):

- <l>: *gelegen, liet* ‘(er) liegt’, *lebit, ratlute, wasserloyft, of gelosin, lest, gevaldig, suln, halb, melc[er], teile, bliben, vleishbang, wolde, zwelf, shuld, glich, al, sol, shal, sal, selgerethe, stûl*;
- <r>: *geredt, recht, ratlute, selgerethe, vorrucket, husvrowen, wart, erbe, varend, iren, treten, drizzig, gestirbit, marg, garthen, sorge, hunderth, merete, wurde, bracht, bruder, gehoret, vrunde, Nuendorph, were, marckte, wirt, frucht, gerethe, virzegmark, mer, jaren*;
- (ll): *alle, gesellen, vallen, vellet*;
- (rr): *irre* (pron.).

Śwn. nosowe /m/ i /n/ przyjmują w pisowni postać <m> i <n> we wszystkich pozycjach wyrazowych, chociaż można również zauważyć ich podwójne warianty:

- <m>: *tichmûl, mark, virzegmark, melc[er], merete, mer, minre, marckte, mûther, vormunden, manne, mak, sime, uf genûmen, nemen, deme, irme, nima[n]t, niemant*;
- <n>: *noch* ‘nach’, *nemen, nima[n]t, genanth, Nuendorph, nicht, dinge, sine, vunfcisz, kint, chinder, zwenzik, hindern, hunderth, vindet, brotbank, ende, phunt, sune, vrunt, sint, vormunden, gantz, sin* (pron.), *an, in* (prep.), *in* (pron.), *einen, andir, eigene, son, sun, Steintore, zעהn, tûn*;
- (nn): *inne sitzzet, inne sitzet, gewinnet, minn[er]te, manne*.

Śwn. bezdźwięczne szczelinowe krtaniowe /h/ zawsze jest realizowane jako <h> w pozycji inicjalnej oraz jako (ch) w połączeniu /-ht-, -hs-/:

- <h>: *hat, habe, hetten, husvrowen, husen, gehegetim, halb, hindern, gehoret, hof, vleishower, hufen, hant*;
- (ch): *achcig, tocht[er], tochteren, recht, bracht, vrucht, nicht, sechs zehn*.

Użycie <h> po samogłosce można ostrożnie interpretować też jako indyktor długości poprzedzającej samogłoski, np. *sechs zehn, zעהn, treten*.

Dwuznak <ch> daje się zauważyć w pozycji medialnej i finalnej zawsze jako <ch>: *wid[er]sprache, welcher, glichen, noch* ‘nach’, *nach, ouch, tichmûl, glich*.

Śwn. <z> realizowane jest w piśmie jako <z>: *daz, iz⁵⁵* ‘es’, *uz*; (s): *is* ‘es’, *us*; (zs): *grosser*; <zz>: *gazze* oraz (ss): *wasserloyft*.

Stwierdzona we wszystkich pozycjach wyrazu grafemiczna reprezentacja afrykаты [ts] posiada dość dużo alternantów: (z): *zu, gezug, zwenzik, zwenzig, sechs zehn, zweyteil, zwein, zwelf*; (c): *vircek, virceg, schescehn, cu, gecug, Dricehn, melc[er]*; (zc): *zcu, zעהn, gezcuge, zcwelf, zcwenzig*; (cz): *czw, czu*; (cc): *sicce[n]*; (czc): *besiczcen*; <tz>: *inne sitzet*; (tzz): *inne sitzzet*; <tz>: *gantz*.

55 Śwn. /ë/ = śląskie <i> – cecha charakterystyczna dla dialektów śląskich.

Śwn. afrykata [pf] w pozycji inicjalnej przybiera postać <pf> lub (ph), w medialnej – <pf> i (pph), a w finalnej – (ph): *pfunt, phunt, stopfet, schepphen, Mileysdorff, Nuendorff*.

Śwn. <f> pojawia się śródgłosie i wygłosie jako <f> lub (ff): *hufen, vorcoyfet, uf genūmen, uf gegeben, of gegeben, dar uff, vunfcisz, vunf, vunfzig, vonfzig, hof*, podczas gdy śwn. <w> bez alternantów daje się zaobserwować w pozycji inicjalnej i medialnej: *wart, was* ‘(ich) war’, *were, wider, gewaldic, gevaldig, vorw[er]ke, wurde, wil, wile, wolde, welcher, gewinnet, wirt, zwenzik, zweyteil, zwein, swas, husvrowen, husvrowe, vrowen, frowe, swest[er], vleishower*.

Śwn. <v> występuje w nagłosie jako <v> lub (f): *husvrowen, vrowen, va-rend, vunfcisz, vonfzig, vircek, vindet, vinden, vorw[er]ke, vleishbenken, vrunde, vrucht, vallen, vellet, frowe, frucht*.

Śwn. [ʃ] posiada wiele możliwych realizacji, występując we wszystkich pozycjach wyrazowych: <sch>: *schepphen, bescheidet*; (s): *suchbang* ‘Schuhbank’, *vleishbank*; (sh): *geshen, shide, statshribere, shuld, vleishbang, vleishower, vleishbenken*; (zh): *gezhen*.

Kombinacje dźwięków [ʃp, ʃt, ʃw] pojawiają się zawsze jako (sp, st, sw):

- <sp>: *wid[er]sprache*;
- <st>: *stirbet, stirbit, gestirbit, sturbe, Steintore, stat, stath, statshribere, stopfet, stul*;
- (sw): *swest[er], swager, geswiestrre[n]*.

Śwn. <s> występuje we wszystkich pozycjach jako <s>: *sin* (pron.), *sie, sol, suln, sun, sorge, sechs zehn, sybenzk, sich, selgerethe, inne sizzet, sint, gesellen, sicce[n], ist, husvrowen, was* ‘(ich) war’.

Na uwagę zasługuje jednak jego wariant (sh) (np. *shal, shol, sholden*), który jest symptomatyczny dla zachowujących go bardzo długo dialektów bawarskich. Tym samym można przypuszczać, że skrybowie używający tego alografu prawdopodobnie pochodzili z bawarskiego obszaru językowego albo też pobierali nauki na obszarze cechującym się użyciem tych dialektów. Innym wytłumaczeniem może być również istniejąca w jeszcze w staro-wysoko-niemieckim języku (althochdeutsch, swn.) forma *scal*, która zaczęła zanikać dopiero w epoce nowo-wysoko-niemieckiej (neuhochdeutsch, nwn.)⁵⁶.

Dźwięczne półotwarte podniebienne /j/ stwierdzono tylko w jednym przykładzie, realizowane jako <j>: *jaren*.

⁵⁶ W bawarskich dialektach pierwotny nagłos /sc, sch/ utrzymuje się bardzo długo, podczas gdy dialekty alemańskie i śn. przyjęły uproszczony wygłos /s/, zob. M. Lexer, dz. cyt.

Uwagi końcowe i podsumowanie

Powyższa analiza jednoznacznie potwierdza, że zapis graficzny utrwalony w eksplorowanym korpusie stanowi zwierciadło, w którym można ujrzeć zmiany językowe zarówno o charakterze standardowo-językowym, jak i dialektalnym. Fakt ten wynika niewątpliwie z nieustabilizowanej jeszcze w XIV w. grafii, przy pomocy której kanceliści próbowali „zaklinać” mowę na kartach księgi miejskiej. Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy są liczne, „zakonserwowane w piśmie” zmiany głoskowe w obrębie wokalizmu sylab akcentowanych oraz sylab pobocznych, jak również w obszarze konsonantyzmu. Liczne niekonsekwencje zapisu świadczą natomiast o każdorazowo improwizowanej próbie przyporządkowania znaku graficznego zasłyszанemu dźwiękowi, kiedy poszczególni pisarze podczas wpisywania adnotacji do księgi „rozpaczliwie poszukiwali” właściwego rozwiązania graficznego, odzwierciedlającego ich wrażenia słuchowe. Do takiego wniosku pozwalają dojść szczególnie wyniki analizy sposobów zapisu spółgłosek.

Na podstawie powyżej prezentowanych wyników eksploracji można również stwierdzić, iż badany korpus wpisuje się na listę wśn. zabytków piśmiennictwa, powstałych w tradycji śląskiej, co potwierdzają wszystkie zmiany głoskowe w obrębie standardu językowego, jak również zmiany o odcieniu dialektalnym. Liczne nieregularności i niekonsekwencje zapisu można natomiast po części sprowadzić do bardziej konserwatywnego charakteru pisma, wolniej przyjmującego innowacje językowe żywej mowy.

Perspektywa historyczno-językowa powyższych dociekań oraz kąat dialektologiczny analizy utrwalonych w księdze adnotacji może również dać wgląd w wykształcenie i pochodzenie działających w kancelarii skrybów.

Co się tyczy zatem wykształcenia, to wiadomo, że zarówno pisarza sądowego, jak i pisarza kancelarii miejskiej należy traktować jako jedne z ważniejszych osobistości instytucji, w których byli zatrudnieni. Przede wszystkim oczekiwano od nich uczciwości i rzetelności⁵⁷, gruntownego ogólnego wykształcenia, bieżącej znajomości prawa oraz zręczności w posługiwaniu się językiem łacińskim, a później również – niemieckim i polskim⁵⁸.

Jeśli natomiast chodzi o pochodzenie pisarzy, to w tym miejscu należy jednak pamiętać, iż język niemiecki utrwalony w historycznych dokumentach

57 B. Groicki, *Porządek sądów i spraw miejskich*, [w:] *Biblioteka źródeł Słownika polszczyzny XVI wieku Repozytorium cyfrowe tekstów szesnastowiecznych (w jednolitej transliteracji zgodnej z Zasadami wydawania tekstów staropolskich, Wrocław 1955) – red. P. Potoniec, K. Opaliński*, red. K. Opaliński, A. Luto-Kamińska, s. 45–47, [online] http://rcin.org.pl/Content/62787/WA248_82539_SPXVI_groicki-porzadek_o.pdf [dostęp 07.05.2022].

58 M. Friedberg, *Kancelaria Miasta Krakowa do połowy XVIII w.*, „Archeion” 1955, t. 24, s. 290; S. Kaleta, *Graphematische Untersuchungen zum Codex...*, s. 26

kancelaryjnych jest tak naprawdę wypadkową wielu czynników, mających wpływ na jego graficzne odbicie: (1) dialektu skryby, zatrudnionego w kancelarii, (2) języka piśmiennictwa, który sobie przyswoił, (3) uzusu kancelaryjnego oraz (4) uzusu językowego / dialektalnego, obowiązującego wśród odbiorców, do których adresowany jest kancelaryjny dokument⁵⁹.

Taki kierunek badań jako punkt inicjujący analizę archiwaliów w formie książki pozostaje z kolei w związku z szeroko pojętą kulturą książki (niem. *Buchkultur*), która przez Paula Raabego definiowana jest jako w toku historycznej ewolucji powstała całość świata ksiąg i książek wraz z ich wytwarzaniem, propagowaniem i funkcjonowaniem, będąca pewną emanacją życia kulturalnego danej społeczności⁶⁰. Z kolei analizy rozwoju języka, jego pisemnej konserwacji oraz kodyfikacji, obok unifikacji prawa i liturgii, popularyzacji myśli filozoficznej, politycznej i religijnej oraz krzewienia nauki i oświaty stanowią wyraz prób charakteryzacji znaczenia książki w licznych wymiarach życia zarówno jednostki, jak i społeczeństwa, co pozostaje w związku z obecnymi w kulturze książki religijnymi, politycznymi i ekonomicznymi interdependencjami⁶¹.

Tak szeroko naszkicowana perspektywa badań nad tekstem w historycznej księdze miejskiej może zostać potraktowana jako odpowiedź na przytoczony we wstępie postulat Grabarka, który w językowej analizie tekstu upatruje inicjacji badań zarówno językoznawczych, jak i tych, które w sprzężeniu z lingwistyką – np. lingwistyką tekstu i później również bibliologią – mogą przyczynić się do kontynuacji eksploracji danego tekstu lub jego treści i wreszcie księgi oraz powstania w konsekwencji wielowymiarowego opisu danego materiału archiwalnego, również pod kątem bibliologicznym.

Bibliografia

Źródła

Fokt K., Speer Ch., Mięka M., *Liber Vetustissimus Gorlicensis. Das älteste Görlitzer Stadtbuch. Najstarsza Księga miejska zgorzelecka [1305–1416 (1423)]*. Cz. 1, Kraków 2017.

Literatura

Arndt B., *Der Übergang vom Mittelhochdeutschen zum Neuhochdeutschen in der Sprache der Breslauer Kanzlei*, Breslau 1898.

59 G. Chromik, *Schreibung und Politik. Untersuchungen zur Graphemik der frühneuhochdeutschen Kanzleisprache des Herzogtums Teschen*, Kraków 2010, s. 27.

60 P. Raabe, *Die Bedeutung der Buchkultur...*, s. 27; tenże, *Knygos kultūros...*, s. 84.

61 K. Migoń, *O współczesnej sytuacji badawczej...*, s. 18.

- Bena W., *Polskie Górne Łużyce. Przyroda – Historia – Zabytki*, Zgorzelec 2003.
- Biaduń-Grabarek H., *Zur Realisierung der mundartlichen frühneuhochdeutschen Neuerungen im Schöffebuch der Alten Stadt Thorn (1363–1443)*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 1: Phonologische und graphematische Ebene*, red. H. Biaduń-Grabarek, S. Firyn, Frankfurt/Main, s. 97–115.
- Bloomfield L., *Language*, New York 1933.
- Bogacki J., *Texte der Lade der Greiffenberger Kaufmannssozietät (1748–1945) aus textlinguistischer Perspektive*, „Acta Germanica. German Studies in Africa“ 2020, t. 48, s.161–172.
- Boková H., *Zur Sprache der deutschen Urkunden der südböhmischen Adelsfamilie von Rosenberg (1310–1411)*, „Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache“ 1993, t. 1, s. 171–189.
- Chromik G., *Schreibung und Politik. Untersuchungen zur Graphemik der frühneuhochdeutschen Kanzleisprache des Herzogtums Teschen*, Kraków 2010.
- Firyn S., Owsiański P.A., *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 2. Morphologische Ebene. Zu den Kategorien des Adjektivs und den Ablautklassen*, Berlin 2020.
- Friedberg M., *Kancelaria Miasta Krakowa do połowy XVIII w.*, „Archeion” 1955, t. 24, s. 277–304.
- Głombiowski K., *Książka w procesie komunikacji społecznej*, Wrocław 1980.
- Grabarek J., *Die Sprache des Schöffebuches der Alten Stadt Torun*, Rzeszów 1984.
- Grabarek J., *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Neuerungen des Frühneuhochdeutschen im Text der Protokolle des Generallandtags von Preußen Königlichen Anteils (1527–1528)*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum. Teil 1: Phonologische und graphematische Ebene*, red. H. Biaduń-Grabarek, S. Firyn, Frankfurt/Main, s. 78–94.
- Groicki B., *Porządek sądów i spraw miejskich*, [w:] *Biblioteka źródeł Słownika polszczyzny XVI wieku Repozytorium cyfrowe tekstów szesnastowiecznych (w jednolitej transliteracji zgodnej z Zasadami wydawania tekstów staropolskich, Wrocław 1955) – red. P. Potoniec, K. Opaliński*, red. K. Opaliński, A. Luto-Kamińska, [online] http://rcin.org.pl/Content/62787/WA248_82539_SPXVI_groicki-porzadek_o.pdf [dostęp 07.05.2022].
- Grosse S., *Sprechen und Schreiben*, [w:] *Vielfalt der Sprachen. Festschrift für Aleksander Szulc zum 75. Geburtstag*, red. M. Kłańska, P. Wiesinger, Wien 1999, s. 205–222.
- Hockett Ch. F., *A Course of Modern Linguistics*, New York 1958.
- Jecht R., *Geschichte der Stadt Görlitz*. T. 1, Görlitz 1934.
- Jodłowski S., *Losy polskiej ortografii*, Warszawa 1979.
- Kaleta S., *Das Phänomen der Schrift als empirisches Problem der historischen Phonologie und Graphemik*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego“ 1995, z. 117, s. 51–61.

- Kaleta S., *Graphematische Untersuchungen zum Codex Picturatus von Balthasar Behem*, Kraków 2004.
- Keller R.E., *The German Language*, London-Boston 1978.
- Kondek S.A., *Zagadnienia wydawnicze i księgarskie*, Warszawa 2010.
- Kriegesmann U., *Die Entstehung der neuhochdeutschen Schriftsprache im Widerstreit der Theorien*, Frankfurt/Main 1990.
- Lexer M., *Mittelhochdeutsches Handwörterbuch*, digitalisierte Fassung im *Wörterbuchnetz des Trier Center for Digital Humanities*, Version 01/21, [online] <https://www.worterbuchnetz.de/Lexer> [dostęp 05.06.2021].
- Lindgren K.B., *Die Ausbreitung der neuhochdeutschen Diphthongierung bis 1500*, Helsinki 1961.
- Migoń K., *Nauka o książce*, Wrocław 1984.
- Migoń K., *O współczesnej sytuacji badawczej w naukach o książce, bibliotece i informacji*, „Przegląd Biblioteczny” 2008, z. 1, s. 14–21.
- Mitkowski J., *Nationality Problems and Patterns in Medieval Polish Towns: The Example of Cracow*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 1978, z. 33, s. 31–42.
- Morciniec N., *Historia języka niemieckiego*, Wrocław 2018.
- Moser V., *Frühneuhochdeutsche Grammatik – Lautlehre*. 1. Hälfte: *Orthographie, Betonung, Stammsilbenvokale*, Heidelberg 1929.
- Moskała P., Owsiański P.A., *Zum schlesischen Dialekt in Klempolen anhand der Sprachanalyse ausgewählter Juramenta aus dem 15. Jahrhundert*, „Germanica Wratislaviensia. Das Universelle und das Spezifische“ 2019, t. 144, s. 199–212.
- Nerius D., *Deutsche Orthographie*, Leipzig 1987.
- Owsiański P.A., *Das Deutsche in der Krakauer Stadtkanzlei im 15. Jahrhundert im Spiegel der Sprachanalyse ausgewählter Willküren*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Germanica. Germanistisches Potpourri“ 2018, nr 14, s. 43–55.
- Owsiański P.A., *Dialektologische Untersuchungen zu einem Krakauer Testament aus dem 16. Jahrhundert*, „Studia Filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach” 2019, t. 32, s. 343–362.
- Owsiański P.A., *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Neuerungen des Frühneuhochdeutschen im Text der Hermannstädter Protokolle (1552–1559)*, „Neophilologische Mitteilungen” 2021, nr 121(2), s. 333–356, [online] <https://journal.fi/nm/article/view/103085/64382> [dostęp 04.07.2021].
- Owsiański P.A., *Zur Realisierung der standardsprachlichen vokalischen Lautwandelprozesse des Frühneuhochdeutschen im Text der Hermannstädter Protokolle (1560–1565)*, „Neophilologus. An International Journal of Modern and Medieval Language and Literature” 2021, nr 105(2), s. 239–259, [online] <https://link.springer.com/article/10.1007/s11061-021-09671-z> [dostęp 31.05.2021].
- Paluch A., *Granice swobody rozrządzenia majątkiem na wypadek śmierci w prawie polskim*, dysertacja doktorska, Wydział Prawa i Administracji UJ w Krakowie, Kraków 2020.

- Paul H., *Prinzipien der Sprachgeschichte*, Tübingen 1968.
- Paul H., Mitzka W., *Mittelhochdeutsche Grammatik*, Tübingen 1963.
- Penttilä A., *Zur Grundlagenforschung der geschriebenen Sprache*, „Acta Societatis linguisticae Upsaliensis“ 1970, nr 2/2, s. 31–55.
- Piirainen I.T., *Graphematische Untersuchungen zum Frühneuhochdeutschen*, Berlin 1968.
- Raabe P., *Die Bedeutung der Buchkultur für Europa*, „Gutenberg-Jahrbuch“ 2001, t. 76, s. 27–35.
- Raabe P., *Knygos kultūros reikšmė Europai*, „Knygotyra“ 2002, t. 39, s. 84–96.
- Rehme P., *Stadtbuchstudien*, „Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung“ 1916, t. 37, s. 1–93.
- Saussure F. de, *Kurs językoznawstwa ogólnego*, Warszawa 1991.
- Schmid H.U., *Einführung in die deutsche Sprachgeschichte*, Stuttgart 2013.
- Schmidt W., *Deutsche Sprachkunde. Ein Handbuch für Lehrer und Studierende mit einer Einführung in die Probleme des sprachkundlichen Unterrichts*, Berlin 1982.
- Speer Ch., *Wprowadzenie*, [w:] K. Fokt, Ch. Speer, M. Mięka, *Liber Vetustissimus Gorlicensis. Das älteste Görlitzer Stadtbuch. Najstarsza Księga miejska zgorzelecka [1305–1416 (1423)]*. Cz. 1, Kraków 2017, s. 35–58.
- Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum*. Teil 1: *Phonologische und graphematische Ebene*, red. H. Biaduń-Grabarek, S. Firyn, Frankfurt/Main 2017.
- Staffa M., Mazurski K.R., Czerwiński J., Pisarski G., *Słownik geografii turystycznej Sudetów. Pogórze Izerskie*. T. 2, Wrocław 2003.
- Szulc A., *Geschichte des standarddeutschen Lautsystems. Ein Studienbuch*. Bd. 1, Wien 2002.
- Szulc A., *Historische Phonologie des Deutschen*, Tübingen 1987.
- Uldall H.J., *Speech and writing*, „Acta Linguistica“ 1991, t. 4, s. 11–16.
- Wiktorowicz J., *Die deutsche Sprache in Krakau im 16. Jahrhundert*, [w:] *Deutschsprachige Kanzleien des Spätmittelalters und der frühen Neuzeit*, red. J. Grabarek, Bydgoszcz 1997, s. 99–103.
- Wiktorowicz J., *Die graphematisch-phonologische Analyse der deutschen Sprache in der Krakauer Kanzleisprache im 14. Jahrhundert*, [w:] *Sprache der deutschsprachigen Kanzleien in der frühneuhochdeutschen Zeit im südlichen Ostseeraum*. Teil 1: *Phonologische und graphematische Ebene*, red. H. Biaduń-Grabarek, S. Firyn, Frankfurt/Main 2017, s. 11–22.
- Wiktorowicz J., *Zur Textsortenklassifikation in der deutschen Kanzleisprache in Krakau*, [w:] *Krakauer Kanzleisprache. Forschungsperspektiven und Analysemethoden*, red. J. Wiktorowicz, Warszawa 2011, s. 127–137.
- Zhirmunskij V.M., *Istorija nemeckogo jazyka*, Moskva 1965.
- Zweisprachige Stadtbücher aus Oppeln/Opole*, red. S. Borawski, A. Dormann-Sellinghoff, I.T. Piirainen, Wrocław 2002.
- Zwischen Neiße, Schöps und Spree. Der Landkreis Görlitz*, red. T. Napp, G. Oettel, Zittau 2011.

